

תולדות תורת הסוד העברית

ימי הביניים

ח

יוסף דן

מרכז זלמן שזר ירושלים

יוסף דן

תולדות תורת הסוד העברית

ימי הביניים

ח:

חוג המקובלים בגירונה

תולדות תורת הסוד העברית

סדרה ראשונה: העת העתיקה

סדרה שנייה: ימי הביניים

יוסף דן

תולדות תורת הסוד העברית

ימי הביניים

כרך שמיני

חוג המקובלים בגירונה

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

עוזרת מחקר: נעמה בן שחר
עריכת לשון: ישראל חזני
מרכזת הסדרה: מעין אבינרי־רבהון
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

קרן ארקדיה

משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

ציור העטיפה: מתוך "חלונות ארדון", בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים
צלם: רן יעיש
עיצוב העטיפה: לוטה עיצובים, ירושלים

מסת"ב 9-295-227-965-978

מספר קטלוגי 185-621

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשע"ג
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני
או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ

כולם בירושלים

התוכן

כרך שמיני

- 9 פרק ראשון: חוג גירונה – דמותו ההיסטורית
א. מעמדם של מקובלי גירונה בתרבות זמנם 9 ב. יצירתם הספרותית של מקובלי גירונה 15 ג. הרמב"ן 22 ד. ר' יונה גירונדי 28 ה. המקורות, מקור הסמכות ומעמדה של תורת הסוד 32 ו. השאלה המתודית – יחידת היסוד ההיסטורית 39
- 45 פרק שני: הרמב"ם – בעל סוד? מקובל? מיסטיקן?
א. סוד ואזוטריקה 45 ב. ההיה הרמב"ם מקובל? 53 ג. ההיה הרמב"ם מיסטיקן? 61
- 70 פרק שלישי: מקובלי גירונה והפולמוס על כתבי הרמב"ם
א. בצילו של הנשר הגדול 70 ב. הפולמוס על תורת הרמב"ם 73 ג. הפולמוס וחלקם של מקובלי גירונה במהלכו 76 ד. איגרת הרמב"ן – "טרם אענה אני שוגג" 79 ה. תורת הקבלה והפולמוס בספר "שער השמים" לר' יעקב בן ששת 85 ו. אגרות הרמב"ן בפרשת הפסילה של משפחתו 92 ז. האם הקבלה היא ראקציה לרציונליזם? 98 ח. בין תורת הריבוד באלהות לתורת הספירות 106
- 114 פרק רביעי: משנתו הקבלית של ר' עזרא מגירונה
א. פרשנות על דרך הסוד – הקדמת ר' עזרא לפירוש שיר השירים 114 ב. משל ונמשל, נגלה ונסתר 118 ג. סודות מעשה בראשית 122 ד. טעמי המצוות 127 ה. השם המפורש ושאלת ההתגלות – אגרות ר' עזרא לר' אברהם 130
- 141 פרק חמישי: אמונה וכפירה במשנתו של ר' עזריאל
א. הבורא יש מאין 141 ב. סוגי הכפירה 144 ג. אמונותיהם של המינים 148 ד. דרך האמונה 153

- 160 פרק שישי: "שער השואל" לר' עזריאל
א. תורת הקבלה ב"דרך השכל" 160 ב. תורת הספירות מחויבת מכוח
ההיגיון 163 ג. תורת הספירות בכתובים ובמדרשים 173 ד. כינויי
הספירות בפסוקי המקרא 178
- פרק שביעי: האלהות, העולמות, ההיסטוריה וההתגלות – איגרתו של ר'
עזריאל לבורגוס
182 א. האלהות וכוחותיה 182 ב. האלהות, האדם והחטא 187 ג. מן החטא
אל הגאולה 193 ד. גאולה, נבואה והתעלותו של האדם 196
- פרק שמיני: פירושי האגדות לר' עזרא ולר' עזריאל
203 א. אופיו של פירוש האגדות לר' עזרא 203 ב. מעמדם של ספר הבהיר
וספר יצירה 206 ג. סוד "אמן" 209 ד. המידות האלהיות ומעשה
בראשית 215 ה. מעשה בראשית בפירוש האגדות 221 ו. האור והמים
226 ז. הנבואה 229 ח. קדמות התורה ומשמעות הזמן 231
- פרק תשיעי: פירושי התפילות וסוד הקרבנות
239 א. מעמדו ההיסטורי של פירוש התפילות לר' עזריאל 239 ב. סוד
התפילה לר' אברהם חזן 244 ג. דרכי התפילה לר' עזריאל 246 ד. פירוש
התפילות לר' יהודה בן יקר 247 ה. פירוש הקדושה לר' עזריאל 248
ו. סוד הקרבנות לר' עזריאל על רקע הפולמוס על הפילוסופיה 250
ז. משמעותו של הקרבן 254 ח. הקרבנות ועולם הספירות האלהיות 258
ט. תפיסת הדביקות בחוג גירונה – לתולדות המחקר 262 י. סוד
הדביקות 267
- פרק עשירי: תורת הרע – ר' עזרא, ר' עזריאל והרמב"ן, ותורת השמיטות
275 א. סוד עץ הדעת 275 ב. מקור הרע במעשה בראשית 281 ג. הרמב"ן –
סמאל, שדים, כשפים ותורת הרע 284 ד. שאלת תורת השמיטות 294
ה. סוד העיבור 298
- פרק אחד עשר: פירושי מקובלי גירונה לספר יצירה
303 א. פירושו של ר' עזרא (או ר' עזריאל) 303 ב. תיאור הספירות
והשתלשלותן 310 ג. פירוש ספר יצירה לרמב"ן 317 ד. מערכת
הספירות לפי פירוש הרמב"ן 323
- פרק שנים עשר: מסודות הרמב"ן בפירושו על התורה
330 א. תפיסת התורה ואופיו של הפירוש 330 ב. התורה ושמות האל 335

- ג. תורת הסוד בפירוש התורה 341 ד. מעשה בראשית 342 ה. "נוסח קודם" של פירוש הרמב"ן למעשה בראשית 348 ו. הפולמוס על משמעות השם המפורש 351 ז. ראשית העולם ואחריתו בדרשת הרמב"ן על קהלת 357 ח. הוכחת חידוש העולם בדרשה "תורת ה' תמימה" 361 ט. הקבלה בפירוש הרמב"ן לספר איוב 365
- 371 פרק שלושה עשר: האסכטולוגיה – "שער הגמול" לרמב"ן
- א. תורת עולם הנשמות 371 ב. שכר ועונש – השלבים בתהליך ומעמדו של הגיהנם 374 ג. שכר הצדיקים בעולם הנשמות 384 ד. יום הדין והעולם הבא 390 ה. התעלות, השגה ודביקות 396 ו. הפולמוס על תחיית המתים 399 ז. חישוב הקץ – פירוש הרמב"ן לספר דניאל 405
- פרק ארבעה עשר: סודות מעשה בראשית בדורו של הרמב"ן – ר' יעקב בן ששת, ר' יוסף בן שמואל ור' ברזילי
- 413 א. ספר "משיב דברים נכוחים" – הפולמוס נגד המתפלספים 413 ב. מעשה בראשית 418 ג. הבריאה ושאלת החומר הקדמון 424 ד. "יקוו המים" – הבריאה, הטבע והנס 431 ה. סוד מעשה בראשית לר' יוסף בן שמואל 436 ו. פירוש הספירות לר' ברזילי מגירונה 441
- 449 פרק חמישה עשר: קבלה ומוסר – ספר "האמונה והבטחון"
- א. החיבור ומעמדו בתולדות תורת הסוד 449 ב. היסודות הקבליים וכוונת התפילה 451 ג. האדם, האלהות ומשמעות המצוות 459
- 465 פרק שישה עשר: אחרי הרמב"ן
- 473 קיצורים ביבליוגרפיים כלליים
- 475 מפתחות
- א. שמות 475 ב. חיבורים 481 ג. מקומות 487

פרק ראשון

חוג גירונה – דמותו ההיסטורית

א. מעמד של מקובלי גירונה בתרבות זמנם

שאלה היסטורית נכבדה נידונה לעיל, בתיאור ראשית הקבלה בפרובנס. בשנת 1250 בערך כתב ר' מאיר בר' שמעון מנרבונה איגרת פולמוס חריפה ונוקבת כנגד המקובלים הראשונים,¹ איגרת שמנוסחת ברהיטות ובבהירות, המציגה את הקבלה ככפירה באחדותו של האל ואת כוונות התפילה כפי שגובשו על ידי מקובלי פרובנס כעבודת אלילים. דבריו של ר' מאיר בר' שמעון מיוסדים על מידע נכון לגבי דבריהם של המקובלים, ודברי הפולמוס שלו כנגדם כוללים טענות סבירות, מובנות היטב לכל מי שאמון על מסורת ישראל. השאלות שנשאלו בדיון שם היו מדוע ר' מאיר בר' שמעון היה בודד בדבריו אלה ומדוע איננו מוצאים כל הד לטענותיו בכלל הספרות העיונית העברית בימי הביניים – אדרבה: היסודות הרעיוניים שר' מאיר ביקר אותם לא רק שלא נדחקו לשוליים בהתפתחותה של הקבלה לאחר מכן, אלא נעשו יותר ויותר מרכזיים בספרות הקבלית העשירה של המאות השלוש עשרה והארבע עשרה. מדוע אפוא לא נמצא חכם יהודי שיחזור על אותם דברי ביקורת ויפתחם, בשעה שתורת הספירות האלהיות ותפיסת התפילה כמכוונת לכוחות האלהיים הנאצלים התפשטו והועמדו במרכז תורתם של חוגים נוספים בספרד ובארצות אחרות?

תשובה חלקית לשאלה זו ניתן למצוא במה שדבריו של ר' מאיר בר' שמעון נכתבו בשעה שפעילותו של חוג המקובלים בגירונה היתה בשיאה. יריביו של ר' מאיר לא היו עוד קומץ קטן של "נזירים" ו"פרושים" בבתי המדרש בלונל ופוסקיר שיש בידם חיבור פסודו-אפיגרפי מעורפל – "ספר הבהיר" – אלא אישים מרכזיים בעלי סמכות בעולמה הרוחני של יהדות ספרד. אין כל דמיון בין קביעה שספר הבהיר מכיל דברי כפירה, לבין טענה שר' משה בן נחמן, מנהיגה של יהדות ספרד ונציגה בוויכוח בברצלונה, בעל הלכה מופלג ונכבד ובעל הפירוש הגדול על התורה, הוא כופר בעיקר ועובד אלילים. הרמב"ן ובן אחיו, ר' יונה גירונדי, מחבר ספר המוסר המסורתי "שערי תשובה", הנהיגו את המחנה המסורתי בפולמוס הגדול על תורתו של הרמב"ם שהתחולל משנת 1232 עד 1235 ופילג

את יהדות ספרד, ובו נמצאו המקובלים בצד ה"נכון" – הם היו שלומי אמוני ישראל המגינים בחירוף נפש על המסורת התלמודית. דיוקא השתיקה והבידוד האופפים את דברי הביקורת של ר' מאיר בר' שמעון, מעידים שבמשך דור אחד יצאה הקבלה מכלל תופעה חדשה וחשודה והיתה לאחד ממקורות היניקה של האורתודוכסיה היהודית בספרד. "חוג גירונה" העניק לגיטימיות מסורתית לעולם המושגים והדימויים החדש שהביאה הקבלה ליהדות ימי הביניים.

גרשם שלום, בשעה שתיאר את עבודתו המדעית במאמרו "אבן מאסו הבונים", קבע למעשה כי לקח קטעי דפים בלים ועשה מהם היסטוריה. דבר זה נכון בלי ספק לגבי שיחזור ראשיתה של הקבלה בכתביו, ובעיקר בכל הנוגע לספר הבהיר ולקבלה בפרובנס,² אך משעה שעלה חוג גירונה על הבימה ההיסטורית יש בידנו תמונה מגובשת של חוג יוצרים שפעל בשדה ההיסטוריה ובכלים היסטוריים. עדיין רבים הדפים הבלים שיש לצרפם לתמונה, ועדיין רבות הסתירות והתמיהות, אך מתקופה זו ואילך צביונה ההיסטורי של הקבלה איננו מוטל עוד בספק. בליבה של היהדות המסורתית, בשיאם של ימי הביניים, פעלה תורת סוד עברית רבת תנופה, שחידשה את פניה של המסורת היהודית תוך אמונה שלמה ועמוקה כי משנתה היא משנתם של חכמי ישראל בכל הדורות. חכמי גירונה לא הסתפקו עוד בכתיבת פירושים על ספר יצירה, בדומה לר' יצחק סג"נהור, אלא פירשו את התורה ואת התלמוד, את שיר השירים ואת סידור התפילה. פירושיהם בדרך כלל אינם שלמים והשימוש בקבלה בכתבים אלה אינו אחיד – במקרים אחדים הם נהגו להסתיר את המקור הקבלי של דבריהם – אולם משמעותה של התופעה ברורה וחדה: קבוצת חכמים יהודיים בקטלוניה יצאה לפרש מחדש את המסורת היהודית לאורם של מושגים ורעיונות שלא נודעו קודם לכן.³

מקובלי גירונה, בדומה לחוגים רבים של מקובלים שקמו אחריהם, גיבשו את משנתם תוך צירוף ישן וחדש, ויצרו מזיגה חדשה של תורת הסוד היהודית. מן הדור שקדם להם קיבלו חכמים אלה שתי מערכות נפרדות של מושגים – האחת מספר הבהיר והשנייה

2 ראה על כך לעיל, שם, פרק שלושה עשר, בפתיחת הדיון על הקבלה בפרובנס.
3 שלום ביטא אפיונים אלה כך: "ההבדל בין סיעת המקובלים בגירונה וסיעת הראב"ד הוא בגילוי פרצופם כמקובלים ללא כחל ושרק. אם הראב"ד ותלמידיו הבלתי-אמצעיים הסתירו ענין הקבלה ככל האפשר ולא נתנו לספרות קבלית מיוחדת להתפתח, הרי שונה הדבר מכל וכל בגירונה. כאן עיבדו את תורת הקבלה בפעם הראשונה, אם אפשר לומר כך, לאורכה ולרוחבה. יש הבדלים רבים בין חברי החוג הזה, יש מקצרים ויש מאריכים, יש שמרנים ויש מחדשים, אבל המראה הכללי וסך-הכל של פעולתם עובר את ההבדלים הללו" (שלום, ראשית הקבלה, עמ' 127). יש לציין כי בדיוני המפורטים והמעמיקים של שלום על חוג גירונה ניתן למצוא התרכזות רבה במשנתם הקבלית של בעלי סוד אלה, ואילו ההיבטים הרחבים יותר של מפעלם, בספרות המוסר ובתחומים אחרים, לא זכו להבלטה הראויה.

מתורתם של מקובלי פרובנס, בעיקר ר' יצחק סג"נהור ור' יעקב הנזיר – ולצירוף זה מזגו יסודות נוספים, שאחד החשובים שבהם היה השימוש הנרחב באוצר המושגים הפילוסופיים, בלבוש העברי, שנוצר על ידי אסכולת המתרגמים, ר' יהודה אבן תיבון ובנו ר' שמואל. מקובלים אלה, ובעיקר ר' עזריאל, מחברו של הפירוש הקבלי על אגדות התלמוד, הפגינו בשימוש הנרחב במושגים הפילוסופיים את היותה של הקבלה מעורה בתרבות ושיח האינטלקטואלי של דורם, אף על פי שבכתביהם הוקנתה לעתים קרובות למושגים אלה משמעות שונה לגמרי, ואף מנוגדת, מהמשמעות שהיתה להם בכתביהם של הפילוסופים הרציונליסטיים היהודים בימי הביניים. קבלת גירונה שילבה אפוא את תורת ספר הבהיר, את משנתם של חכמי פרובנס, את המושגים הנאראפלטוניים שרווחו במחשבת הזמן, ואת חידושיהם של מקובלים אלה עצמם. ועל אף צירופם של יסודות שונים, יש בחיבוריהם של בעלי הסוד הללו מידה של שיטתיות שאינה מצויה באף אחד מהחוגים הקודמים של הוגי דעות אזוטריים ביהדות, הן בעת העתיקה והן בימי הביניים. יש עקבות רבה בשימוש במושגים ובמונחים קבועים, וניתן לומר כי חכמים אלה קבעו את דמותו של המינוח הקבלי לדורות הבאים.

המעבר מפרובנס לגירונה מתועד היטב, הרבה יותר מכל תהליך אחר של מעבר מחוג לחוג וממסורת מושגים אחת לשנייה בתולדותיה של תורת הסוד העברית. איגרתו של ר' יצחק סג"נהור לר' משה בן נחמן ולר' יונה גירונדי, אף על פי שבעיקרה היא נזיפה ותיאור של מחלוקת, מבטאת היטב את היחסים בין המרכז הראשון של הקבלה למרכז השני שירש אותו. ר' עזרא ור' עזריאל, שני המחברים הראשונים בגירונה הידועים לנו, היו תלמידיו של ר' יצחק סג"נהור, בין אם למדו מפיו בפרובנס, בגירונה או רק באמצעות כתבים ומכתבים, והרמב"ן ור' יונה גירונדי קיבלו את ר' יצחק כמורם ומנהיגם; ר' אשר בן דוד, בן אחיו של ר' יצחק, שעבר מפרובנס לגירונה, שימש בתורתו ובכתביו בחינת גשר בין שני החוגים, וחיבוריו ניתנים להגדרה הן כשלב האחרון בקבלת פרובנס והן כחלק מקבלת חוג גירונה. המעבר מפרובנס לגירונה נעשה אפוא מתוך קשר הדוק, אישי ורעיוני, בין שני המרכזים. דווקא על רקע קשר הדוק זה בולט ההבדל בין דרכי הפעולה והיצירה: בעוד שחכמי פרובנס לא הותירו אחריהם אלא חיבור קטן אחד, פירוש אזוטרי על ספר יצירה, וקטעים פזורים ומסורות פזורות, חכמי גירונה יצרו ספרות עשירה ומגוונת, שהשתמשה בכל האמצעים הספרותיים שהיו מקובלים באותם דורות. הם לא יצרו שום סוגה ספרותית חדשה, אלא סיגלו לעצמם את הסוגות הספרותיות שרווחו בתרבות היהודית של התקופה: פרשנות המקרא, פרשנות ספר משלי ומסכת אבות שכתב ר' יונה גירונדי, פירושי שיר השירים לר' עזרא, פירושי האגדות של ר' עזרא ור' עזריאל, חיבור

4 קשה להניח שהיה תיאום כלשהו בין מקובלי גירונה ב"חלוקת" תחומי פעילותם הפרשנית, ובכל זאת יש לציין כי ר' עזרא כתב פירוש על שיר השירים, הרמב"ן פירש את ספר איוב,

פולמוסי על מעשה בראשית ("משיב דברים נכוחים" לר' יעקב בן ששת, שהוא תשובה למאמר "קווי המים" מאת ר' שמואל אבן תיבון), פירושים על מעשה בראשית, כגון פירושיהם של ר' ברזילי ור' יוסף בן שמואל, ובעיקר ספרי מוסר ("שער הגמול" לרמב"ן ו"שערי תשובה" לר' יונה גירונדי, חיבורים שהניחו את היסוד לספרות מוסר מסורתית, לא־פילוסופית, בעוד שלפני כן היתה כתיבתם של חיבורי מוסר נחלתם הבלעדית־כמעט של הפילוסופים הרציונליסטים), ודרשות ואגרות של הרמב"ן – כל אלה העמידו את חכמי גירונה בשורה אחת עם נושאי התרבות והמנהיגות של היהדות המסורתית של התקופה. ביקורת מעין זו של ר' מאיר בר' שמעון מנרבונה לא היתה עוד בגדר האפשר.

מבחינת תולדות חיי הרוח של עם ישראל, חוג המקובלים בגירונה הוא שגיבש את היחס בין שתי אסכולות המחשבה הגדולות שנוצרו בימי הביניים: הפילוסופיה היהודית מחד־גיסא והקבלה מאידך־גיסא. אמנם הפילוסופיה שלטה בכיפה עוד דורות רבים, עד סמוך לגירוש ספרד, אך הקבלה גיבשה מערכות מחשבה ועמדות רעיוניות שהיו עתידות לרשת את הפילוסופיה מהמאה השש עשרה ואילך. מקובלי גירונה לא נמנעו – כפי שצוין לעיל – מאימוץ מושגים פילוסופיים והתאמתם לעולמם הרוחני המיוחד, אך באותה עת התייצבו בבירור כנגד המחשבה הרציונליסטית ומסקנותיה לגבי החיים הדתיים. הדברים התגבשו במידה רבה בתוך להט הפולמוס על כתבי הרמב"ם, ואולם הם הניחו יסוד לעמדה הנפרדת של המקובלים גם בדורות הבאים ובהקשרים היסטוריים שונים לגמרי. ניתן לראות בפולמוס נגד הפילוסופיה בימי הרשב"א בסוף המאה השלוש עשרה ובראשית המאה הארבע עשרה המשך רצוף של הפולמוס הראשון, אך היחס שהתגבש מצא לו ביטוי גם ברבדים אחרים של ההגות. אמרתו המפורסמת של ר' משה מבורגוס על הפילוסופים – "במקום מעמד ראשם מעמד רגלינו" – מבטאת את המודעות להתנגשות זו בחוג האחים הכהנים בקסטיליה,⁵ ושלשלת דברי הפולמוס והביקורת על הפילוסופיה נמשכה עד "ספר האמונות" לר' שם טוב בן שם טוב במאה החמש עשרה. היו אמנם נסיונות לשלב בין הפילוסופיה לבין הקבלה וכגון בכתביו של ר' יצחק אבן לטיף⁶ אך בעיקרו של דבר הניגוד שהתגבש בשנת 1232 נותר בעינו, ולא שכך גם לאחר הגירוש, כאשר הפילוסופיה היהודית פסקה להיות גורם בעל משמעות בחיי הרוח היהודיים. אפילו בתקופה מאוחרת, בתקופת ההשכלה ובקרב הוגי הדעות של הרפורמה הדתית ביהדות במאה התשע עשרה, הניגוד בין הקבלה לפילוסופיה, בין הרציונליזם למיסטיקה, נקבע כאחד המאפיינים המובהקים

את ספר קהלת ואת פרקי הגאולה בדניאל, ור' יונה גירונדי כתב פירוש על ספר משלי, ואיש מהם לא כתב פירוש על ספר מספרי הנבואה.

5 ר' משה מבורגוס היה תלמידם של האחים ר' יעקב ור' יצחק בני ר' יעקב הכהן בקסטיליה בראשית המחצית השנייה של המאה השלוש עשרה – ראה ספר מאירת עיניים, וישלח, עמ' פא. וראה להלן, תולדות, ט, פרק ראשון – פרק שמיני.

6 ראה להלן, שם.

של התרבות הדתית היהודית, ו"חסידיים" ו"מתנגדים" ראו במאבקם נגד ההשכלה המודרנית המשך ישיר למאבק כנגד הרציונליזם בספרד ובפרובנס במאה השלוש עשרה (ר' נחמן מברסלב הוא דוגמה מובהקת לכך).

אחד המאפיינים שתורמו ללגיטימיות של הקבלה כפי שהתגבשה בגירונה היה העדרה של פסודו-אפיגרפיה – מקובלי גירונה, בדומה למקובלי פרובנס, לא השתמשו באמצעי ספרותי זה, שתפס מקום מרכזי אצל מקובלים אחרים, כגון בעל ספר הבהיר וחוג האחים הכהנים בקסטיליה. בכך הלכו חכמי גירונה בדרך שבחרו בעלי הסוד באשכנז מחוג משפחת קלונימוס, ולא בזו שהלכו בה דרך משל בעלי הסוד מ"חוג הכרוב המיוחד" באשכנז וצפון צרפת, שהסתמכו על הברייטא המיוחסת לר' יוסף בן עוזיאל. עצם הדבר שר' עזרא ור' עזריאל, הרמב"ן ור' יונה גירונדי, ר' יעקב בן ששת וחבריהם, פרסמו את כתביהם בשמם המלא מעיד מצד אחד על ביטחון עצמי, ומצד שני על הלגיטימיות שבה התקבלו כתביהם בזמנם ובמקומם.⁷

במסגרת תמונה היסטורית זו חובה להבליט את חשיבותה של הופעת ספרות המוסר הכתובה בידי מקובלים, שאף על פי שאיננה עוסקת במישרין בסודותיה של הקבלה, וברובה איננה שייכת כלל לתחום תורת הסוד, תרמה תרומה רבת משמעות לביסוס הלגיטימיות של המקובלים בעולם הרוח היהודי בימי הביניים. לפני שנים רבות העליתי את הסברה כי אחד הגורמים שהביאו לפנייתם של מקובלים לתחום זה של הוראה מוסרית היתה הוראתו של ר' יצחק סגינהור באיגרתו לרמב"ן ולר' יונה גירונדי להימנע מהעלאת סודות הקבלה על הכתב ומדיון ציבורי גלוי בנושאים אלה; לפי דעתי הרמב"ן ור' יונה השתמשו בספרות המוסר כאמצעי להביא את תפיסת עולמם המסורתית לפני הציבור מבלי להסתייע במישרין במינוח קבלי.⁸ ר' יונה גירונדי הוא המחבר המובהק, מניח היסוד, בתחום זה; חיבוריו "שערי תשובה" ו"אגרת התשובה", ופירושו על ספר משלי – ספר המוסר המובהק שבמקרא – ומסכת אבות, שמוקדשת ברובה לענייני מוסר במשנה, הם ביטוי מלא למגמה זו. לא נותרו לנו דברי קבלה של ר' יונה, וכנראה מצא חכם זה (שהפניית איגרתו של ר' יצחק סגינהור אליו מעידה בבירור על השתייכותו לחוג המקובלים) בספרות המוסר דרך נוחה ומתאימה להציג את תפיסת עולמו. הרמב"ן קבע

7 ייחוס חיבורים אחדים לרמב"ן, וכן לראב"ד, אף על פי שאינם שלהם, אינו מעיד על נטייה לפסודו-אפיגרפיה אלא מעיד להפך: יש בו ביטוי לבקשתם של מחברים ושל מעתיקים להסתמך על מחברים נכבדים וידועים, וזו עדות ללגיטימיות שזכו לה כתביהם של החכמים הידועים. כך למשל, הפירוש לספר יצירה של ר' יוסף בן שלום אשכנזי יוחס לראב"ד מפוסקייא (ראה שלום, המחבר האמיתי), ופירוש אחר לספר יצירה יוחס לרמב"ן (ראה להלן). לרמב"ן יוחס גם חיבור מוסר חשוב, "אגרת הקודש" – ראה עליו: אברמסון; שלום, האם חיבר הרמב"ן.

8 ראה דן, הרקע הרעיוני, בייחוד עמ' 244-249; וראה הדיון על כך אצל אברמסון, עמ' 24-25.

תולדות תורת הסוד העברית

הוא ניסיון ראשון לסקור מזווית ראייה היסטורית את תולדותיה של תורת הסוד העברית. המושג "תורת הסוד" הוא מושג פנימי בתרבות העברית, והוא כולל, בראש ובראשונה, את "מעשה בראשית" – הקוסמוגוניה (מעשה הבריאה) והקוסמולוגיה (מבנה המציאות ומהלכיה), ואת "מעשה מרכבה" – תורת האלוהות, מבנה העולמות העליונים ותורת המלאכים (אנגלולוגיה). לכך יש להוסיף את האסכטולוגיה, האפוקליפטיקה, המשיחיות, המאגיה והדמונולוגיה. **תולדות תורת הסוד העברית** סוקר את הנושא בעת העתיקה ובימי הביניים: בעלי הסוד באשכנז ובראשית הקבלה וההתפתחות בדור הזהר בספרד, בפרובאנס ובאיטליה, מתוך תקווה שניתן יהיה להמשיכו עד תקופת הרנסנס והעת החדשה.

תולדות תורת הסוד העברית – ימי הביניים דן בעשרות הרבות של החוגים והיצורים בתחומי הסוד והמיסטיקה שפעלו מתקופת הגאונים ועד גירוש ספרד. שתי קבוצות עומדות במרכזו של פרק מעצב זה בתולדות תורת הסוד: בעלי הסוד באשכנז בשלהי המאה הי"ב ובמאה הי"ג ("חסידי אשכנז"), והמקובלים שפעלו בעיקר בספרד, בפרובנס ובאיטליה, למן סוף המאה הי"ב ועד דור הגירוש. בחוגים אלה נתבססה התפיסה המרובדת של האלוהות – בעיקר תורת הכבוד באשכנז ותורת הספירות האלוהיות בקבלה – העוסקת בכוחות שונים בעולם העליון שעמם מתקשרת נשמתו של האדם. יצירותיהם של בעלי הסוד במאות הי"ב והי"ג שימשו תשתית ורקע לתקופת השיא בתולדותיה של תורת הסוד היהודית, שלהי המאה הי"ג וראשית המאה הי"ד, שבה נוצר ספר הזהר ונקבעו מסלולי התפתחותה של תורת הסוד העברית. הכרך הנוכחי עוסק בחוג המקובלים בגירונה.

יוסף דן

הוא פרופסור (אמריטוס) למחשבת ישראל ובעל הקתדרה לקבלה על שם גרשם שלום באוניברסיטה העברית בירושלים. חתן פרס ישראל במחשבת ישראל לשנת תשנ"ז. לימד באוניברסיטה העברית מאז שנת תשכ"ג. פרסם עשרות ספרים ומאות מאמרים בעברית ובאנגלית בתחומי המיסטיקה היהודית ומחשבת ישראל. שימש פרופסור-אורח באוניברסיטאות שונות, ובהן ברלין, לונדון, ברקלי, קולומביה, הרווארד ובראון.

